

У икки ой давомида катта кийинчиликлар эвазига белгиланган жойларда бўлиб, керакли маълумотлар тўплай олди. Ўзи кейинчалик ахборотида кайд килганидек, «саёхатимда ишнинг яхши чиқиши учун ўзимни у ерлик халкка Андижондан келган савдо вакили килиб кўрсатиб юрдим ва иш орасида Бухоро ва Хивадаги мадрасаларни ҳамда авлиёлар мазорларини зиёрат қилишга тилагим борлигини сўрадим» дейди.

Айгокчи махфий маълумот тўплаш жараёнида ўзини андижонлик савдогар никобида кўрсатсада, Фаргона харбий губернаторига 1909 йил 8 ноябр куни топширган маълумотномаси тагига ҳам ўз номини яшириб, факат таржимон Оти Бўлин деб имзо чекади. Унинг мадраса ва авлиёлар мазорларида бўлиб, улар фикрини ўрганиши бежиз эмас эди. Негаки, ўша даврда бутун халкнинг рухияти ислом дини асосида, фикрлашиям шариат конун-қоидалари бўйича шаклланганди. Шу боис уламолар халқўртасида обрў эътиборли зотлар бўлиб, халкка таъсир ўтказувчи кучли тоифа эди. Махфий ахборотда айгокчи бу ҳақда шундай ёзади:

«Ўзимга керакли бўлган маълумотларни мадрасалардан тўплашга тиришдим. Ушбу мадрасаларнинг Ўрта Осиё мусулмонлари учун гоятда катта ахамияти бор. Мадрасаларда тахсилда бўлган муллаларнинг фикрлари ва уларнинг халқ билан бўлгон муносабатлари ила танишганда таажжуб қилмай мумкин эмасдурки, улар истикболнинг халқ етакчилари бўлганлари холда, қора халқ билан қилган муомилаларида ўзларини юқори хис қиладилар».

Бўлажак уламолар тоифасининг халқ билан муносабатини айгокчи зийраклик ила кузатган. Шу каби Туркия ва Эрондаги ўзгаришлар, бу ҳақдаги махаллий халкнинг фикрини ҳам обдон ўрганади. Унинг тўплаган маълумотларига кўра, «Туркия ва Эронда бўлган сиёсий инкилоблар у ердаги мадрасалардан аж-ратиблиб, вақфлар билан кун кўратургон уламо синфи ўз кучи билан кун кўришга мажбур бўлгондин сўнг, бу хол бошқалар елкасида ризкланатургон муллаларга албатта, оғир ва шунинг учун Бухоро уламози Эрон ва Туркияда бўлган инкилобни Аллох ва Куръоннинг амрига, деб мазкур инкилоблар тўғрисида авомга ҳеч бир маълумот бермайдилар».

Айгокчи яна мадрасалардаги мулла, охун ва талабаларнинг Эрон ва Туркиядаги воқеалар билан яхши танишлиги, авом халқни бу холдан оғох қилмогини эса ўзича шундай таърифлайди: «Мударрис ва муллалар ҳамон бурунгича эски фикрда қолмишлар, бу холнинг сабаби билан тахмин қилинганлар, мулла мударрислар ҳеч бир иш-куч сарф қилмай вақфлар ҳисобига яшаб қиладилар».

Ахборотда кайд қилинишига кўра, 1909 йилда Бухоро амирлигида 450 мадраса бўлиб, буларнинг 400 таси пойтахтда, 2 таси Карманада, 2 таси Чоржуйда, 4 таси Карши шаҳарларида, қолганлари бекликларда бўлган.

Айгокчининг кузатишича, уламоларнинг амир билан муносабати ўша вақтда бироз ёмон бўлган. Бунинг сабабини аниқлаб, у шундай келтиради: «Уламоларнинг амирдан ҳафа бўлишларининг сабаби ҳам рус фуқароларига эски Бухорода ҳамда Чоржуйда фоҳишахона ва майхона очишга рухсат беришидир. Фоҳишахона ва майхоналар дин ва халқ ахлоқини бузадир, дейдилар. Масалан, эски Бухорода Русия фуқароси бўлган бир грузин ошхона очиб, амир бунга ҳафтасига бир челақ ҳамр (спиртли ичимлик), икки челақ пиво сотишига рухсат берган, лекин уламоларнинг айтишича, ичкилик ичувчилар жуда кўп бўлганлигидан грузин рухсат қилинган микдордан ортиқ ичгулик сотар экан. Ўзим ҳам у ерлик халкнинг раиятларидан яшириниб, пасткам уйларда ичкилик ичиб

юрганларини жуда кўп мартаба учратдим».

Айгокчи, шунингдек, Бухорога Бокудан «Иттифок», Оренбургдан «Вакт» каби газеталар хамда хажвий руҳдаги Бокуда нашр қилинадиган «Мулла Насриддин» журналининг олиб келиб тарқатилишини хам айтиб ўтади. Шу каби пойтахтда иккита китоб омбори борлиги, омборлар китоб билан таъминланишини, китобларнинг аксарияти Истанбул ва Бомбейда нашр этилиб, аксарияти диний эканлигини, инкилобий руҳдаги сиёсий китоблар тарқалмаганини аниқлаган.

Айгокчи Бухоро бозорларидан керакли маълумотларни ололмади. «Сабаби эса кишлоклардан шаҳарга иш билан келган дехконларнинг сўзлашиб ўтиришга вақтлари йўқдур. Кейин сиёсатдан гапиришга амирнинг хуфияларидан кўрқадурлар, чунки амирнинг хуфиялари кўп бўлиб, сиёсий бир гап эшитсалар, ушлаб даров зиндонга соладилар. Бозордан кўра кишиларнинг уйларида қилинадургон мусохабалардан яхши маълумот олиш қулайдур. Чунки уй ичида хуфия йўқ, уй эгаси эркин хар гапни сўзлай берадир» дея изоҳлайди у.

Айгокчи шунингдек, амирликдаги солиқ тизими, дехконларнинг бу ҳолга муносабитини таъкидлаб, закотнинг мажбурийлигиям халққа оғир юк бўлаётганини айтади.

«Дехконларнинг галла сотган чоғларида тўлайтургон «пашлина»ларини хам эътиборга олсак, бутун оғирлик фақат дехкон устига тушганлигини кўрамиз».

Шу сингари амир ҳарамига чиройли кизларнинг келтирилаётгани "у кизларни йигиб юратургон махсус хотинлар бор. Улар кўлларига тушган кизни пул баробаригагина озод қиладирлар ва қайсиларини ўзга юртларга олиб бориб сотадирлар" дейди айгокчи.

Амирликдаги фуқароларнинг аскарий хизматга тортилиши «бу хизмат бекларнинг хусусий хизматларини қилишдан иборат» лигини хам айгокчи қузатиб юрган. Шу каби «Бухорода бекларнинг нуфузи жуда каттадир, улар ўз даҳаларида бўлган халққа қандай бўлса бўлсун, жазо беришга қодирлар» дея жойлардаги бекларнинг бошқарув усулини хам ахбороти-да ёритади.

Умуман, Чор ҳукуматининг Туркистон жандармерияси айгокчиси 1909 йил августида Бухорода бўлиб, амирликнинг ижтимоий, сиёсий, диний, маданий ҳаётини қузатиб, Фарғона харбий губернаторига махфий ахборот тақдим қилади. Ушбу ахборот гарчи жосус нигоҳи билан қузатилган ҳолдан иборат бўлса хам XX аср бошларидаги Бухородаги вазият ҳақидаги манба бўлиб қолди ва орадан йиллар ўтиб, «Маданият ва турмуш» журналининг 1924 йил май сонидан чоп этилади.

Умид Бекмуҳаммад